

A MÓDSZERES KÉTELYTŐL A KÉTELYT INTEGRÁLÓ MÓDSZERIG (DESCARTES-TÓL HEGELIG)

WEISS JÁNOS

Tudjuk, a kétely mindig kínzó érzés: kételkedhetünk önmagunkban, képesek leszünk-e megtenni valamit, kételkedhetünk a világban, a jövőbeli kilátásokban stb. De a kétely a megismerésen belül is fölmerülhet, ezt tudjuk már az antik szkepticizmus óta. De én most egy újkori történetet szeretnék bemutatni: a kétely jelentés- és funkció-változását Descartes-tól Hegelig. Bemelegítésként mégis Jakob Böhme 1612-ben megjelent *Aurora oder Morgenröte im Aufgang* című könyvére szeretnék vetni egy pillantást, pontosabban a „megismerő szellem” ebben szereplő koncepciójára. A megismerő szellem „súlyos melankóliába és szomorúságba esik, amikor belenéz a világ hatalmas mélységébe, illetve a Napra, a csillagokra, a felhőkre, az esőre és aóra pillant.”¹ Talán mondhatjuk, hogy a megismerés tartalmaz egy hatalmas kétségbeesést, aminek a mélyén a kétely áll. Ez azonban nem egészen pontos: a kétségbeesés inkább a megismerés előszobája. A megismerő szellem maga pedig arra sarkall, hogy ezen átlépjünk: a megismerés így a kétségbeesésből való kiemelkedésként jellemezhető. Böhme mintha az olvasóinak mondaná (igaz, egyes számban): „Én engedelmesen teljesíteni fogom a szellem parancsait. Vigyázz tehát, és ne zárkózz be nyitott ajtóik mögé, mert itt a tudás minden ajtaja nyitva áll előtted.”² Böhmenél a megismeréshez Istentől kapunk biztatást, és a megismerés az Istenhez való felemelkedést és a vele való egyesülést jelenti.³ Az újkor nagy kérdése az, hogy mi lesz, ha ez a kapocs már nem áll a rendelkezésünkre?

¹ Jakob Böhme: *Aurora oder Morgenröte im Aufgang*, szerkesztette és magyarázta: Gerhard Wehr, Aurum Verlag, 1977. 279. „Vagyis: amikor a pillantása átfogja az egész teremtetett világot”. Uo.

² I. m. 329.

³ I. m. 36. és 62.

I.

A kétely és a megismerés viszonyának leírására Descartes két stratégiát javasol: egyrészt kételkedünk a rendelkezésre álló korabeli tudásban, másrészt a józan észen próbálunk átlépni. Ami feltűnik, az az, hogy a kétely leírásának mindkét esetben van egy erőteljes szubjektív-önéletrajzi aspektusa.

Kezdjük tehát az *elsővel*: „Gyerekkorom óta a tudományokra oktattak, s minthogy meggyőztek arról, hogy a tudományok segítségével világos és biztos ismeretet szerezhetünk mindarról, ami hasznos az életben, nagyon óhajtottam megtanulni őket.”⁴ A gyermek oktatása így nem az ismeretek egy bizonyos mennyiségének átadását jelenti, hanem azt, hogy meg kell győzni, nem is annyira a tudományok hasznosságáról, hanem inkább a nagyszerűségükről. (Attól most tekintsünk el, hogy Descartes itt már becsempészi a tudományokra vonatkozó saját meghatározását, hogy tudniillik azok „világos és biztos” [*claire et distincte*] ismereteket tartalmaznak.) Ez a meggyőzés alakított ki egyfajta általános motivációt, amely a gyermeket egy életen keresztül végig kíséri. S úgy tűnik ez lép az Istennel való egyesülés helyébe. De előbb még jön egy válság; ez a válság a *Discours*-ban a felnőtté válás válsága. „Mihelyt [...] befejeztem [az összes iskolámat], amelyek elvégzése után az embert a tudósok sorába szokták felvenni, egészen megváltozott a nézetem. mert annyi *kétségbe* és *tévedésbe* voltam bonyolódva, hogy úgy látszott tanulmányaimnak nincs is más hasznuk, mint az, hogy mind jobban beláttam tudatlanságomat.”⁵ A kétely jelentése itt közel megy a kétségbeesés fogalmához. Ezt az egzisztenciális megrázkódtatást Descartes a *Meditationes*-ban a *middle life crisis*hez hasonlítja. „Már évekkel ezelőtt fölfigyeltem arra, hogy kora ifjúságomtól fogva milyen sok hamis nézetet fogadtam el igaznak, s hogy mennyire kétséges mindaz, amit később ezekre építettem.”⁶ Ebben a műben a tévedéseken, kételyeken, kétségbeesésen való átlépéshez kell egy nyugalmi állapot.⁷ Talán általánosan is kimondhatjuk: a filozófia műveléséhez kell egy nyugalmi állapot, egyfajta visszavonultság és magány. Ez a filozófia művelésének egzisztenciális alapja. Ezt az állapotot nevezte Eckhart Mester *Abgeschiedenheit*-nak (elvonultságnak, magánynak).⁸ Ő még a legfőbb erényt keresi, amelynek bázisán Istennel

⁴ René Descartes: *Értekezés a módszerről*, In. Uő: *Válogatott filozófiai művek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 169. Ford. Szemere Samu.

⁵ Uo. Kiemelés tőlem.

⁶ René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994. 25. Ford. Boros Gábor.

⁷ Uo.

⁸ „Sok írást olvastam, pogány mesterektől és prófétáktól, valamint az Ó- és Újszövetségből, elmélyülten és nagy szorgalommal kerestem, hogy mi a legjobb és a

egyesülhetünk. Descartes-nál a nyugalmi állapot „csak” a tiszta megismerés talaja.

A második stratégia a *Discours* legelején olvasható. „A józan ész [*bon sense*] az a dolog, amely a legjobban oszlik meg az emberek között, mert mindenki azt hiszi, hogy annyit kapott belőle, hogy még azok sem szoktak maguknak többet kívánni, akiket minden más dologban csak igen nehéz kielégíteni. S nem valószínű, hogy ebben mindenki téved.”⁹ A józan ész nemcsak egyenletesen oszlik el az emberek között (majd Hobbes is ezt fogja állítani), hanem egyfajta önelégültséghez is vezet. Bár tény, hogy Descartes inkább az egyenletes eloszlást hangsúlyozza. „Az a képesség, amelynél fogva helyesen ítélünk, és az igazat megkülönböztetjük a hamistól – tulajdonképpen ez az, amit józan értelemnek vagy észnek nevezünk – természetből fogva egyenlő minden emberben.”¹⁰ Emeljük ki most egy pillanatra az önelégültséget: azt hiszem, hogy ezt már Descartes is (többnyire hallgatólágosan) a nyugalom hiányához köti; ezt nevezhetnénk mindennapi rohanásnak vagy serénykedésnek. A „józan ész” így nemcsak az ítéletalkotás jellemzi, hanem az is, hogy a „mindennapi rohanáshoz” kötődik. Ebből kell tehát kilépünk ahhoz, hogy filozofálni tudjunk. A kilépés a filozofálás kezdete, de abban a pillanatban, amikor kilépünk, a kétely vagy a kétségbeesés fog megtámadni minket. A filozofálás a kétellyel kezdődik, és nem a csodálkozással, illetve a rácsodálkozással.¹¹ Ha a józan ész tekintve nincs különbség az emberek között, akkor Descartes magát sem tekintheti különbnek a többi embernél: „Magamat illetően sohasem hittem, hogy elmém [*esprit*] bármiben is tökéletesebb, mint a közönséges emberé; sőt sokszor kívántam, bár volna a felfogásom olyan gyors, a képzeletem olyan tiszta és határozott, emlékezetem olyan átfogó

legmagasabb erény, amellyel az ember a legközelebbi úton eljuthat Istenhez, és amely által az ember teljesen hasonlatossá válik ahhoz a képmáshoz, amely Istenben róla volt, amikor Isten és közte még semmiféle különbség sem volt, mielőtt Isten megteremtette a világot. És miután az összes írást átkutattam, amennyire az értelmem erre képes, nem találtam mást, mint a tiszta elvonultságot [magányt], amivel egyetlen teremtmény [értsd: egyetlen másik ember] sem rendelkezik.” Meister Eckhart: *Predigten, Traktate, Sprüche*, Edition Holzinger 2016. 165. Aztán így folytatja: „Ezért mondta Urunk Mártának: »unum est necessarium«, ami azt jelenti: aki felhőtlen és tiszta akar lenni, annak egy dologra van szüksége, mégpedig a magányra.” Uo.

⁹ René Descartes: *Értekezés a módszerről*, i.k. 167.

¹⁰ Uo.

¹¹ Mint ahogy az Platóntól kezdve elterjedt: „[A] filozófus adottsága ugyanis az, hogy csodálkozik, hiszen nincs is más forrása a filozófiának, mint éppen ez.” Platón: *Theaitétosz*, In: Platón: *Összes művek*, II. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 930. Ford. Kárpáty Csilla.

és készséges, mint némely más emberé.”¹² De így Descartes mintha mégis elismerne bizonyos különbségeket, habár az igaz, hogy a közgondolkodásban szereplő jó, vagy akár kiemelkedő szellemi képességek nem elegendők a filozófia műveléséhez. Ez egy nem is annyira látens vita Platónnal, aki *Az állam* 6. könyvében, amikor leírja a filozófustermészet tulajdonságait nagyrészt morális tulajdonságokat említ, de szerepel kettő olyan is, amelyek kimondottan szellemi képességeknek tekinthetők: a jó emlékezőtehetség és az éles ész.¹³ Descartes maga három képességet említ, kettő megegyezik a Platón által is leírtakkal, a harmadik: a tiszta és határozott képzelet. De Descartes felől tekintve Platón elkövet egy hibát: a kiváló szellemi képességek nem predestinálnak arra, hogy a megismerés valamilyen „fenséges” tárgyra irányuljon: a „keletkezés és a pusztulás között nem hánykódó” örök lényegiségek vizsgálatára.¹⁴ Minden képességen felül kell emelkedni, méghozzá egyfajta *módszerességgel*. „De nem félek kimondani, hogy azt hiszem sok szerencsém volt [*avoir eu beaucoup d'heure*], mert ifjúkorom óta bizonyos utakon járva olyan elmélekdedésekhez és elvekhez jutottam, amelyekből módszert alkottam magamnak.”¹⁵ Ugyanakkor ez mégis csak egy (nagyon fontos) képességnek tűnik: az ember úgy emelkedhet a józan ész fölé, hogy a tanulmányaiból általános módszertani szabályokat szűr le. Descartes nem említ egy döntő képességet, amely az embert a józan ész fölé emeli: és ez éppen egy általános módszer leszűrése. A négy szabályból most csak az elsőt szeretném idézni: „Soha semmit ne fogadjak el igaznak, amit evidens módon nem ismertem meg annak; azaz, hogy gondosan kerüljek minden elhamarkodást, és elfogultságot, és semmivel többet ne foglaljak bele ítéleteimbe, mint ami oly világosan és határozottan [*clairement et distinctement*] áll elmém [*esprit*] előtt, hogy nincs okom kétségbe vonni.”¹⁶ És ez a módszeresség képesít kizárólag egy filozófiai elméletalkotó tevékenységre: s így már túl is vagyunk a kételyen. Descartes esetében „módszeres kételyről” szoktak beszélni, de igazából ezek két különböző szinten helyezkednek el: a kétely mintegy előidézi (kiprovokálja) a módszert. És ha a nyugalom a filozófia művelésének feltétele, akkor az eredménye is, az „elégedettség” formájában (ami messze túl van az „önelégtelenségen”).

A két stratégia között vannak átjárások (ezt fent ki is használtam), de a döntő különbség az, hogy a másodikban – a józan észben való túllépés esetén – erőteljesen összeszűkül a kétely szerepe. Bár semmi nem akadályoz meg bennünket abban, hogy a kételyt, a kétségbeesést a józan ész meghaladására is

¹² I. m. 108.

¹³ Platón: *Az állam*, 486 c-d.

¹⁴ I. m. 486 b. Ford. Jánosy István, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. 226.

¹⁵ René Descartes: *Értekezés a módszerről*, i.k. 168.

¹⁶ I. m. 177.

vonatkoztassuk. Filozófussá válni ekkor annyit jelentene, mint átesni a józan éssen való túllépés okozta megrázkódtatáson.

II.

A 18. században sorra jöttek a szkeptikus hangok: a filozófiának nem sikerült meghaladnia a kételyt és a kétségbeesést, sőt ő maga növeli azt. 1710-ben jelent meg George Berkeley *Treatise concerning the principles of human knowledge* című könyve, amely a következő felütéssel kezdődik: „Mivel a filozófia a bölcsesség és az igazság tanulmányozása, észszerűen elvárható, hogy azok, akik idejük és fáradozásaik legjavát erre áldozzák, nagyobb lelki nyugalomra és emelkedettségre, a tudás nagyobb világosságára, és biztonságára tegyenek szert, és a többi embernél kevésbé gyötörjék őket kételyek és nehézségek [*doubts and difficulties*].”¹⁷ A filozófiai ígérete valamiféle béke és megnyugvás volt. És ha Descartes-nak igaza lenne, akkor a filozófia máris túl lenne a kételyeken és a nehézségeken, vagy ahogy korábban (Jakob Böhméből kiindulva) mondtuk, a kétségbeesésen. Hiszen a filozófia most már „világos és határozott” belátásokat és ítéleteket tartalmaz. De hogy ez a descartes-i program nem hozta meg a maga gyümölcseit, azt a következőből lehet látni: „Azt látjuk [magunk előtt], hogy az emberek tanulatlan sokasága az egyszerű józan ész [*common sense*] országútján jár, és a természet parancsait követve könnyedén és zavartalanul [*easy and undisturbed*] él. Ezen emberek számára semmi sem tűnik megmagyarázhatatlannak vagy nehezen érthetőnek [...]”.¹⁸ Emlékszünk: már Descartes is mondta, hogy a józan észhez kötődik egyfajta önelégültség; de emiatt a filozófus számára sem kíváncsi, sem követendőnek nem tűnik. Berkley könyvében így nem ennek kimondása az újdonság, hanem inkább az, hogy a filozófiának nem sikerül elérnie a *common sense* világának magától-értetődőségét. Igaz, hogy a filozófia ezt egy másik szférában szerette volna nyújtani. De Berkley úgy látja, hogy a kiszabadult kételyeket és a kétségbeesést nem lehet többé lecsillapítani. És ha már láthatóvá váltak a *common sense* tévedései és előítéletei, és ezeket „eszünkkel helyesbíteni akarjuk [...], észrevétlenül ezernyi nehézségbe [*thousand scruples*] futunk bele”.¹⁹ A végén pedig „ugyanott találjuk magunkat, ahonnan elindultunk, vagy, ami

¹⁷ George Berkley: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről*, In. uő: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 152. Ford. Fehér Márta.

¹⁸ Uo. A fordítást módosítottam.

¹⁹ Uo.

még rosszabb, megtelepszünk a kietlen [*forlorn*] szkepticizmusban.”²⁰ Ebből már látható, hogy Berkley számára a kétely filozófiai rangra emelése – a szkepticizmus – sem elfogadható. A jelen kontextusban nem pontosan érthető, az „ugyanott találjuk magunkat” kifejezés, talán csak annyit jelent, hogy filozófiai érvelésnek van egy bizonyos menete, amelynek valahonnan valahová vezetnie kell: az egyhelyben toporgás így eleve a kudarc jele. Meg kellene haladni a *common sense* világát, és meg kellene haladni a kételyeket is. (Még nem is említettem: Berkley fogalomhasználatának egyik nagy újdonsága, hogy a *common sense*-t egyfajta tömegszerűséghez köti.) Berkley előtt sem marad más út, mint a descartes-i program követése: az *emberi megismerés alapelveinek* vizsgálata, amelytől egy újabb menetben a kételyek és a kétségbeesés legyőzését reméljük.

III.

A szakirodalomban általában csodálkozni szoktak Hegel Descartes-ot üdvözlő lelkes sorain: „Voltaképp vele lépünk be az önálló filozófiába, amely tudja, hogy [...] az észből ered, s hogy az öntudat az igaznak lényeges mozzanata. Itt [...] otthon vagyunk, s mint a hajós a viharos tengeren való hosszú bolyongás után »szárazföld«-et kiálthatunk.”²¹ Hegel ritkán használ képeket, már ez is egyfajta ünnepélyességet sugároz.²² A konstellációkutatásban ezt a lelkesedést általában úgy magyarázták, hogy Descartes volt a közvetlen előfutára a reinholdi alaptétel-filozófiának, amiből az egész német idealizmus kibontakozott. De ezt Hegel egyrészt nem mondja, másrészt maga Reinhold semmi szerepet sem kap a filozófiatörténeti előadásokban. Egy gúnyos utalásban szerepel: „Felküzdötték magukat, hogy nagy emberekké váljanak. Bouterwek, Reinhold, Fries, Krug stb. – a nagyra törő szélsőséges korlátoltság.”²³

²⁰ I. m. 152-153.

²¹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. kötet, Akadémiai Kiadó 1977. 236. Ford. Szemere Samu.

²² Schelling ugyan Descartes-tal kezdi a maga előadásait. De a fölvezetés után hamarosan azt mondja, hogy a descartes-i nagy újrakezdésnek hatalmas ára is volt: „Az ilyen teljes elszakadás szükségszerű következménye azonban az volt, hogy a filozófia mintha egy második gyermekkorba esett volna vissza, egyfajta éretlenségbe, amelyen a görög filozófia szinte már az első lépéseknél túl volt.” Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: *Zur Geschichte der neueren Philosophie*. Reclam (Leipzig) 1984. 30.

²³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. kötet, i.k. 431-432. Az idézet első mondata francia nyelvű: „*Ils se sont battus les flancs, pour être de grands hommes.*” – Schelling pedig az előadásaiban egyetlen egyszer sem mondja ki Reinhold nevét.

Amikor Hegel a filozófiatörténeti előadásait tartja (döntően az 1810-es évek második felében és az az 1820-as években) Reinhold nemcsak hogy feledésbe merült, de már rossz színben is tűnik föl. Mi volt tehát a lelkesedés oka? Előadásomban erre a kérdésre keresem a választ. Én azt hiszem az, hogy Descartes-nál találkozunk egy olyan *szerkezetű* filozófiával, amelyet Hegel a maga számára is érvényesnek tartott. De előbb Böhmére vessünk egy pillantást: a megismerő szellem arra sarkall, hogy a kétségbeesésből kiindulva eljussunk a filozófiához. Hegel ezt transzformálja át a filozófia iránti szükséglet elméletévé. Mielőtt kifejtjük a filozófiát, válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy egyáltalán miért filozofálunk? Böhme azt válaszolta erre, hogy a szellem tevékenységén keresztül az Istennel való egységre törekszünk. Hegel ezt variálva írja első könyvében (*Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*): „A meg hasonlottság [*Entzweiung*] a filozófia iránti szükséglet forrása.”²⁴ A kifejezés a Luther-féle Bibliafordításban szerepel: „Minden ország, amely magával meghasonlik, elpusztul; és egy város vagy háznép sem állhat meg, amely meghasonlik magával.”²⁵ A meg hasonlottság így egy olyan válság, amely pusztulással fenyeget. Ez a kihívás motiválja a filozófia kialakulását. De miféle válságról van szó a filozófia esetében? Arról, hogy az idők során az abszolútum megjelenése elvált magától az abszolútumtól, és önálló alakot öltött.²⁶ Mi ez az abszolútum? Nézzük meg a „filozófia iránti szükséglet” fogalmának egy másik előfordulását: Amikor Hegel a filozófiatörténeti előadásokban Fichte érdemeit ecseteli, a következőképpen fogalmaz: „A fichtei filozófiának az a nagy előnye és fontossága, hogy kimondotta: a filozófiának a legfelsőbb alapelvből folyó tudománynak kell lennie, amelyből minden meghatározás szükségszerűen le van vezetve. [...] A filozófia szükséglete, hogy *egyetlen* eleven eszmét tartalmazzon. A világ egy virág, amely *egyetlen* magból jön létre folyton folyvást.”²⁷ Első megközelítésben (és itt szeretnék is megállni) azt mondhatjuk, hogy az abszolútum mint egységesség éppen a meg hasonlítás / meg hasonlottság ellentéte: az abszolútum megjelenései a látszat-egységek, amelyeket igazából széthullásként jellemezhetnénk.

De a filozófia iránti szükséglet után hogy jön létre a filozófia? Ha igaz, hogy az igazi háttérter a descartes-i koncepció adja, akkor három kérdést kellene megvizsgálnunk: (a) a viszony a józan észhez, vagy a köznapi világhoz és a

²⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*, In. *uő Werke in zwanzig Bänden*, 2. kötet, 20.

²⁵ Mt, 12,25. Károli Gáspár fordítása.

²⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*, i.k. 20.

²⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. kötet, i.k. 434.

gondolkodáshoz; (b) a kétely helye a rendszerben; (c) elérhető-e valamilyen nyugalmi helyzet (ezt Hegel „megbékülésnek” nevezi).

(a') A józan ész már a fiatal Hegel meglehetősen hevesen elutasítja: „A filozófia természeténél fogva valami ezoterikus, önmagában nem a csöcselék számára készült, és nem is alkalmas arra, hogy a csöcselék számára készüljön. Csak annyiban filozófia, amennyiben szemben áll az értelemmel, és így még inkább a józan ésszel, amely alatt az emberek egy csoportjának helyhez és időhöz kötött korlátozottságát értjük; ehhez képest a filozófia világa [...] egy megfordított világ.”²⁸ A józan észre (*gesunder Menschenverstand*) így nem is kell figyelni, nincs mit tanulni tőle. Elhibázott tehát Descartes második stratégiája, csak az elsőt szabadott volna előadnia.

(b') A döntő azonban az, hogy Descartes fölfedezte: minden a módszeren múlik, és a módszernek a kételyre kell válaszolnia, ami Descartes-nál az első stratégiában sokkal hangsúlyosabb: a kételynek pedig megfelel a meg hasonlottság. Most már kimondhatjuk: a filozófia feladata a meg hasonlottság „begyógyítása”, az abszolútumnak mint egységnek az újra-megteremtése. Ilyen deklaratív megfogalmazások nagyrészt a nagyon fiatal Hegelnél fordulnak elő, valamivel később Hegel a módszerben visszakanyarodik a kételyhez. A kétely nem a módszer előzménye, hanem be kell épülnie a módszerbe. A módszer így nem szabályokból fog állni, hanem dinamizálódni fog. A kétely pedig egyre inkább a kritika és az önkritika alakját ölti, és a módszer mozgatóerejévé válik.

(c') Sikerül-e így eljutni valamilyen megnyugváshoz? *A szellem fenomenológiájának* végén valóban eljutunk egy megbéküléshez (amit most csak nagyon általánosan tudok bemutatni). A megbékülés „kettős módon jött létre: egyszer a vallásos szellemben, egyszer magában a tudatban mint olyanban [vagyis a filozófiában]”.²⁹ A megbékülés egy nagyon általános értelemben az egyesülést, az egység létrehozását, illetve helyreállítását jelenti. Hallgassuk újra Hegelt: a vallásban az egység csak *magánvalósága* szerint valósul meg, mert „a vallásos oldal [...] szemben áll az öntudat mozgásával”³⁰. „*Magáért-valósága* szerint, vagyis kifejtetten és megkülönböztetten a megbékülés így végső soron a filozófiában valósul meg.”³¹ „*Entwickelt und unterschieden*” – mondja Hegel, ami nyilvánvalóan Descartes „*clare et distincte*” szókapcsolatára utal, ami nála a

²⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Aufsätze aus dem Kritischen Journal der Philosophie, In. uő: *Werke in zwanzig Bänden*, 2. kötet, 182.

²⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 40. Ford. Szemere Samu.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

biztos ismeret jellegzetessége volt. Eljutottunk tehát a biztos tudáshoz, még-hozzá úgy, hogy ez a tudás közvetlenül összefonódik a megbéküléssel.

A dolgozatomban arra a kérdésre szerettem volna válaszolni, hogy miért volt Descartes annyira fontos Hegel számára? Csak a kiindulópontot szeretném még egyszer felidézni (és most, talán meglepő módon) Schelling szavaiból kiindulva: „Az új világ egy általános bűnbeeséssel, az embernek a természettől való elszakadásával veszi kezdetét.”³² Hegel ugyan nem ezt mondaná, hanem az egység általános széthullásáról beszélne. És ez a széthullás mint alapvető tapasztalat áll a descartes-i filozófia háttérében is. Ezért mondhatja Hegel: megérkeztünk, „otthon vagyunk”, ez a mi világunk.

³² Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: Előadások az akadémiai stúdium módszeréről, In. *Magyar Filozófiai Szemle* 1985. 5-6. 865. Ford. Révai Gábor. A fordítást enyhén módosítottam.